

PRETPREPORODNI PROGRAMSKI NAGOVJEŠTAJI ILIRSKOG POKRETA

Miroslav Šicel

Riječ je o programskim pretpreporodnim nagovještajima ilirskog pokreta nastalim od početka 19. stoljeća do pojave Gajeve »Danicze Horvatzske, Szlavonzske y Dalmatinzske« (1835), dakle onima što su nastajali neposredno prije samog pokreta, a koji su govorili o bitnim stvarima za promicanje na samom početku (zahvaljujući Ljudevitu Gaju!) iluzionističke slavenske i južnoslavenske ideje, a koja je nužno morala završiti kao pokret nacionalnog jedinstva u težnji za ostvarajem moderno konstituirane hrvatske nacije.

U literarnom smislu to je razdoblje u kome je vidno nazočan određeni predah, svojevrsni vakuum u hrvatskom stvaralaštvu¹: krug dubrovačko–dalmatinske književnosti — dominantan tijekom 16. i 17. stoljeća — gotovo je posve zatvoren padom Dubrovnika u ruke Francuza 1805. godine, vrijeme književnog, kulturnog i znanstvenog djelovanja Kanižlića, Reljkovića i Katančića u Slavoniji također je završeno, a Tituš Brezovački bio je ipak samo jedna vrijedna pažnje kajkavska lasta, koja nije mogla (iz poznatih objektivnih razloga!) najaviti književno proljeće.

Sve ono što je traženjem i utvrđivanjem jedinstvenog književnog jezičnog standarda kao izraza nacionalnog identiteta nastajalo prije početka 19. stoljeća dalo je osnovne naznake u kojem će se pravcu razvijati razmišljanja o jeziku, njegovoj funkciji i svrsi, jer je rješenje tog fundamentalnog pitanja bilo od temeljne važnosti i bitna pretpostavka za ustrojavanje cjelovite Hrvatske s obzirom na trodijalektalni kompleks hrvatskog jezika i književnosti.

Nema sumnje da je bogati leksikografski rad u nas tijekom 17. i 18. stoljeća ostvario nužne uvjete i osnove za stvaralačko djelovanje hrvatskih pisaca koji će tijekom prva tri desetljeća 19. stoljeća shvatiti da je jezik bit one koncepcije koju su mladi građanski intelektualci ugrađivali u sâm narodni, odnosno književni preporod. Od Fausta Vrančića Šibenčanina i njegovog (prvog našeg) rječnika,² preko paškog isusovca protureformatora Bartola Kašića i njegove (i opet prve u nas) gramatike,³ do Vrančićevih nastavljača i sljedbenika: Jakova Mikalje,⁴ Jurja Habelića,⁵ Ivana Belostenca,⁶ Jembrešić–Šuška⁷ te Ardelia Della Belle⁸ — svi su oni, neki od njih više praktično (kao Kašić u prvoj fazi svog rada, pa Belostenec, i drugi) ili otvoreno, deklarativno zagovarali takvo jedinstvo hrvatskog književnog jezika koje će respektirati podjednako sva tri dijalekta: i štokavski, i čakavski, i kajkavski, mada se istodobno javljalo i drugo mišljenje kako bi za književni standard bila najprihvatljivija štokavština. Pridodajmo svim tim nastojanjima oko rješavanja problema jezika i pokušaj Pavla Rittera Vitezovića (direktnog prethodnika Gajevog u pitanjima grafije) da ostvari novi pojednostavnjeni g r a f i j s k i sustav⁹ u hrvatskom pravopisu — pa smo dovoljno istakli na kakvu su se bogatu tradiciju mogli osloniti i nadovezati pretpreporoditelji, kad je u pitanju odnos prema jeziku, u svojim predilirskim istupima.

Na samom kraju 18. i početkom drugog desetljeća 19. stoljeća pojavila su se dva teksta koja su najavila neke novosti u svezi s poimanjem smisla jezika i imaju određeni programski karakter: nakon dominacije leksikografskih djela u prethodnim stoljećima, počinju se javljati razmišljanja ne samo o potrebi stvaranja rječnika (ili gramatika) s već postojećom, tradicionalnom jezičnom građom, bilo svakodnevno govornom, bilo iz književnog nasljeđa, nego i tendencija da se o jeziku progovori kao o živom tkivu s višenamjenskim i značenjem i svrhom. Upravo u tom smislu piše Josip Šipuš »Horvačanin karlovački«, brošuru »Temelj žitne trgovine« (1796), predlažući u njenom predgovoru Hrvatima da iz praktičnih razloga (trgovačkih!) prihvate jedan »dijalektuš« kao književni — i to po uzoru na njemački jezik — ne smatrajući, drugim riječima, hrvatski jezik samo ogrankom nekog imaginarnog slavenskog jezika u smislu kasnijih Gajevih teza, već autonomnim i autohtonim jezikom.

No od Šipušove brošure još je značajniji poznati poziv biskupa Maksimilijana Vrhovca »na sve duhovne pastire svoje biskupije« (1813) — u kojem traži da se započnu prikupljati »(...) obsebne riječi hrvatske ili slavonske (kajkavske ili štokavske, op. moja), svakojake poslovice i narodne pjesme (...)« — i to s jasnim

i određenim razlogom: kako bi se osjetila »obilnost, krasota i snaga« jezika hrvatskoga, kao i »čistoća riječih koja sve stranske isključuje, i njegova krasota do uresa kojim se drugi narodni jezici danas diče, pristupiti moći (...)«

Neprijeporno je, dakle, da s početkom stoljeća započinje faza istraživanja i tumačenja jezika — ne samo kao sredstva komunikacije ili isključivog uvjeta za ostvarenje (političkog i duhovnog) jedinstva, nego i kao složenog medija koji nema samo utilitarni zadatak, nego funkcionira i na višoj razini: »krasoti, obilnosti i snazi«, drugim riječima u smislu određene estetske kategorije.

Ovaj poziv biskupa Maksimilijana Vrhovca podređenom svećenstvu to je značajniji i važniji, ako znamo da temeljne intencije velikog dijela i pretpreporodnog intelektualnog naraštaja nije imao zapravo nikakvih umjetničkih, književnih pretenzija: trebalo je, a to je bio imperativ, prije svega buditi nacionalnu već pomalo zamrlu i odnarođenu svijest u Hrvata, jer — kako to pjesnički ispisuje Pavao Štoos poznatim stihovima: »/Vre i svoj jezik zabit Horvati hote/ Ter drugi narod postati/«¹⁰ — pa je doista bilo nužno početi i ostvarivati davnašnje ideje od Vrančića do Vitezovića: prihvatiti jedinstveni standardni književni jezik za cijelu Hrvatsku kao bitnu pretpostavku sveukupnom narodnom jedinstvu.

Stoga je sasvim razumljivo da su programski tekstovi najvećim dijelom sve do četrdesetih godina 19. stoljeća¹¹ bili, praktički, usmjereni na problematiku jezika, na njegovo značenje za opstojnost hrvatskog naroda, na prevladavanje stranih utjecaja i odnarođivanje te, konačno, formiranje vlastitog književno-jezičnog standarda. To više valja — a što dosad nije u našim književnopovijesnim radovima bilo dovoljno isticano — upozoriti na one programske tekstove koji su pitanjima jezika prilazili i s nekih drugih pozicija: izražajno-stilskih, primjerice.

O značenju jezika uopće te važnosti njegovoj koja nije samo u funkciji preporađanja i prepoznavanja nacionalnog identiteta, nego i »narodnosnog« osjećanja, »sredstva« za poticanje emocionalnih intenziteta (riječ je, dakle, o umjetnosti!) — među prvima je u tzv. »pismu«, u stvari brošuri, naslovljenoj »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku«¹² progovorio jedan od najobrazovanijih pretpreporoditelja: Antun Mihanović, diplomirani filozof i pravnik, vojni službenik, austrijski konzul i najviše poznat u širim čitalačkim krugovima (nepravедно!) gotovo samo kao stvaralac himne.

U spomenutoj knjižici Mihanović među prvima u svom naraštaju otvara novi, praktički dotad nedotaknuti problem: pitanje jezika ne samo kao običnog sredstva

komunikacije ili mogućnosti promicanja političkih i ideoloških koncepcija i tendencija mladih intelektualaca okupljenih oko Gaja kao temeljnoj pretpostavci narodnog jedinstva, nego problematiziranje tog jezika na višoj razini sa širim značenjem koje nije ostajalo samo na potrebi zadovoljavanja aktualnih Gajevih političkih intencija.

O čemu je riječ? U duhu romantičarske koncepcije onog doba Mihanović jezik promatra kao organski dio čovjekova bića, kao izraz njegovog k a r a k t e r a, odnosno n a r a v i cijeloga naroda. Uočavajući upozoravajuću činjenicu da se Hrvati, kad i jesu pismeni, radije služe »mrtvim« jezicima (latinskim u prvom redu) negoli vlastitim, dok drugi narodi i te kako znaju cijeliti svoj jezik, pa zato: — »(...) Najvećše hvale vredna je anda novijih vučenih navada cvete pameti svoje vu prirodnom jeziku pokazati (...)« — piše Mihanović ne štedeći pohvale onima koji su spoznali pravu vrijednost svog jezika, jer »(...) vu njem jedino moguće je jakost svoju skušavati, slobodno i otkrito očitovati (...)« da bi zaključio porukom: — »(...) Vučimo se čutiti, razmeti i misliti kao ovi (Grci i Rimljani, op. m.) čutili, razmeli i mislili jesu, jezik detinstvo prebavi i domorocev kreposti svetu osvaneju (...)«

Samo iz ovih nekoliko rečenica posebno naznačenog redoslijeda »č u t i t i, r a z m e t i i m i s l i t i« — gdje se pojam o s j e ć a n j a (čutiti!) stavlja na prvo mjesto — može se jednostavno zaključiti kako Mihanović u svojim promišljanjima ne samo jezika nego života uopće već tada misli, u jeku prosvjetiteljskih tendencija u nas, u prepoznatljivim romantičarskim kategorijama.

Međutim, još značajnije je razmišljanje koje Mihanović razvija u istoj brošuri postavljanjem teze kako je k a k v o ć a jezičnog izraza najbitnija, a ne ono o č e m u se piše. Misao kao što je: — »(...) Iznad svega težimo čistoći i kratkoći govora, ispravnom redu pripovijedanja, sjedinjenom s ugodnim stilom cjeline (...)« — gotovo bismo mogli bez rezerve i danas potpisati!

Shvaćanje da jezik, u svojoj suštini, ima i smisao umjetnosti riječi potvrdio je Mihanović samo tri godine poslije. Otkrivši u Veneciji rukopis Gundulićeva »Osmana«, on će, oduševljen tim djelom — pokušati potražiti izdavače za ponovno njegovo objavljivanje. Na žalost, tada još nije uspio u svojoj nakani. Ali mnogo je bitnije od toga shvatiti kako je u pozivu (proglasu) za izdavanje »Osmana«¹³ mješavinom kajkavštine i štokavštine, napomenuo kako je »(...) brzo razgledavajući neke stranice opazio vrijednu ljepotu pisma« da bi zatim jasno

izrekao bitnu misao: — »(...) Trebamo mnoga vrijedna djela iz tmine na svijet izdati kako bi se u njima ogledao um naših djedova, kako bi se povijesti očuvalo njihovo djelovanje (...)« — što, neprijeporno, ne govori samo o Mihanovićevu domoljublju, nego i osjećaju za umjetničku vrijednost književnog djela.

Na osnovi ova dva Mihanovićeva teksta nije teško doći i do odgovarajućeg zaključka. Isticanjem potrebe za jačim podizanjem i n t e l e k t u a l n e svijesti i n a o b r a z b e hrvatske inteligencije kao bitnog jamstva učvršćivanju duha n a r o d n o s t i (a ne deklarativnog nacionalizma!) Mihanović, suprotno Gaju, u svojim stavovima promiče tendenciju skladne simbioze prosvjetiteljske i romantičarske vizije života (što je atipično prema europskim procesima i strujanjima) ne gradeći svoje spoznaje na njihovu suprotstavljanju. Dakako, bilo je to prilično drugačije gledanje na započetu preporodnu djelatnost od one — petnaestak godina poslije — Gajeve, koji je svoja ideološka stajališta i političku koncepciju gradio isključivo na prosvjetiteljsko–didaktičkom i nacionalnom »slavjanskom« utilitarizmu.

Nasuprot ovako posve modernim Mihanovićevim razmišljanjima o vrijednosti vlastitog jezika, Juraj Matija Šporer, nesuđeni izdavač nikad rođenog »Oglasnika ilirskog«, oglašavajući 1818. godine početak izlaženja svog polutjednika u »domorodnom« jeziku, čiji bi sadržaj donosio sve teme »za narod korisne« — Šporer nudi rješenje koje bi se sastojalo od jezika izmiješanog od svih triju govora: — »(...) 'Oglasnik ilirski' pod otim imenom na svjetlo dođući, hrvatinskom, slavonskom, dalmatinskom i istrijanskom govoru tako priređen, da od svake bolje zemući, uvik pred oči imao bude, svakome pomoći razumjen se učinit, u otoj vrlo teški odluki bude s dragom voljom i zahvalno od svakog svjetnika razmišlen nauk primia (...)« — jasan je u svom prijedlogu nadovezujući se na Belostenčev praktički koncept »Gazophylaciuma«.

Bila je to, dakako, vrlo smjela, gotovo utopijska misao, ali je do kraja otvorila problem. Konkretnije će ga riješiti Ivan Derkos, Janko Drašković i Ljudevit Gaj.

Godina 1832. jedna je, neprijeporno, od najznačajnijih godina prije pokretanja »Danice« i stvarnog početka ilirizma kao pokreta.

Janko Drašković se u poznatoj *Disertaciji*¹⁴ namijenjenoj hrvatskim poslanicima koji su na ugarskom saboru trebali braniti hrvatska municipalna prava, zalaže za ravnopravnost hrvatskoga jezika s ostalim jezicima monarhije i izričito naglašava: — »(...) Za oto kaž' mo da i mi narodnoga jezika imademo, koji svakog

težanja kadar i vrijedan jest, i primimo našeg jezika u naših poslih, i pritrudmo se njega prilagoditi svagdašnjim obštinskim i pismoznanstvenim potrebama, kako Mađžari tekar odskora čine (...)».

Drašković svoj tekst piše na štokavskom jeziku (dijalektu), smatrajući »(...) da on i najhodniji jest u Slavo–Hrvatih, kao narodu naših kraljevinah. On mora i najpraviji biti, jere ga Slavonac, krajiški Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, Bosanac, Crnogorac i oni Hrvati koji se w a s e r – c r o a t e n zovu i po Mađarske zemlje rasuti jesu, jednako govore.«

Konačno, i početak javnih predavanja Matije Smodeka na Pravoslavnoj akademiji na hrvatskom jeziku (»Philologija horvatskoga dialekta«), te uopće kretanje mladih, uzburkali su duhove, posebno mađarske studente, a tzv. »ceduljice« Frana Kurelca napisane u obranu slobode kako pojedinca, tako i naroda, a koje je pred studentima čitao Ivan Derkos — bili su praktički povodom i nastanku poznate Derkosove brošure »Genij domovine ...«¹⁵ pisane na latinskom jeziku.

U stvari, već i u tako uzavreloj pretpreporodnoj atmosferi Derkosa je na pisanje ovog, može se reći, p r o g r a m s k o g teksta mladih hrvatskih intelektualaca, preporoditelja, definitivno navela i u to vrijeme objavljena brošura nekog anonimnog autora »Aliquid circa linguam hungaricam«, u kojoj se odobrava i potiče nakana da se u Hrvatsku u opću javnu upotrebu uvede mađarski jezik.

Derkosova knjižica bila je ne samo odgovor na izrazito provokativnu brošuru, nego i, nakon Gajeva prijedloga »Kratke osnove horvatsko–slavenskog pravopisanja« (1830) — konkretan prijedlog o prihvaćanju štokavskog dijalekta (govora) za književni jezični standard.

No sama brošura, koliko god je značajna po Derkosovu prijedlogu da se štokavštinom ujedine sve hrvatske zemlje dotad jezično razjedinjene na tri govora: štokavskom, kajkavskom i čakavskom, toliko je važna i za spoznaju veličine Derkosova talenta kao vrhunskog intelektualca, izvanrednog poznavatelja i pravnih nauka, i filozofije, i povijesti.

Raspravljajući na samom početku o temeljnim problemima i pitanjima kao što su d o m o v i n a i p a t r i o t i z a m, Derkos, dobar poznavalac tadašnje europske i pravne i filozofske misli, vrlo pregnantno i moderno domovinu definira kao složenu tvorevinu koja je to p o z e m l j i u »kojoj svojevoljno ostajemo (...) s nakanom da se ne selimo iz nje«, po »temeljnim ugovorima po kojima su se u pravnom smislu države mogle a i sada se mogu osnivati« i, prije svega,

domovina je onaj narod i ona zemlja »u kojoj sam mlađan iznikao iz krila ili s kojim imam zajedničko podrijetlo«.

U skladu s takvim poimanjem domovine kao *emotionalne i pravne* tvorevine jednog naroda, Derkos je pojam *patriotizma* definirao kao »dragovoljno izvršavanje dužnosti i pravnih i etičkih prema domovini svojoj i u radosti zbog njena blagostanja.«

Široku svoju kulturu i obrazovanje, ali i temeljito poznavanje povijesnog i političkog razvitka Hrvatske u pravnom smislu kao zemlje sa svojim jasno definiranim municipalnim pravima koje nikada nije iznevjerila, Derkos vrlo uvjerljivo i dokumentirano iskazuje i izlaže u ovom svom tekstu, odgovarajući tako na najbolji način mađarskim presizanjima na hrvatsku državnost.

U duhu, moglo bi se reći, romantičarske filozofije Derkos će, logično, patriotizam povezati s jezikom kao bitnim identitetom nacionalnog bića, jer »bitan predmet patriotizma je materinji jezik« — reći će on.

Pri tome Derkos posebno naglašava značenje »materinjskog« jezika kao potrebne pretpostavke obrazovanosti naroda, svjesnosti vlastite nacionalne pripadnosti. Predlažući da se štokavština prihvati kao zajednički jezik svih Hrvata iz Trojedne kraljevine — ali ne kao »pučki, nego učeni, književni« (!) — Derkos svoj prijedlog obrazlaže dvjema bitnim odrednicama: s jedne strane jezično ujedinjenje začetak je i uvjet svakog, pa i političkog ujedinjenja u tom trenutku još razjedinjene Hrvatske, a drugo: štokavština je najrasprostranjeniji jezik na hrvatskim područjima, jer se njome govori u »sadašnjoj kraljevini Dalmaciji«, kao i u Slavoniji i Vojnoj krajini. Zbog toga treba žrtvovati ostale dijalekte (govore), ali se pri tome ni u čemu ne smije pretjerati, upozorava Derkos, već kao pravi i vrhunski intelektualac smatra kako je važno »da se polagano ide, da se za kamenčić pijeska ne da biser.«

Derkosova programska brošura neprijeporno je jedan od najvažnijih dokumenata preporodnog razdoblja, posebno pred sam početak ilirskog pokreta.

Gotovo bi se moglo reći da se u ovakva raspredanja o značenju i smislu, odnosno funkciji jezika, kakva su se problematizirala na crti od Mihanovića do — na žalost prerano umrlog — Ivana Derkosa, Gajevi koncepti malo ili nimalo uklapaju. Teško je, dakako, prognozirati što bi se bilo dogodilo s ilirskim pokretom, kuda bi se on usmjerio, da nije Mihanović već 1835. prestao pisati i otišao u diplomaciju, a Derkos u nepunoj dvadeset i šestoj godini umro godinu dana prije.

Prema onome što su ostavili iza sebe, i jedan i drugi imali su izrazito hrvatsku opciju rješavanja nacionalnog pitanja, o čemu najbolje govori i podatak da su se — kao, na primjer, Mihanović, potpisivali kao »Hrvat«, ili jezik nazivali »naš«, »materinji«, »narodni«, »domorodni«, »hrvatski«, ali nijednom — ilirski. S druge strane Gaj, neprikosnoveni vođa, koji je po svjedočenjima Ljudevita Farkaša Vukotinića i Antuna Mažuranića (a i drugih, sve do Šenoe) — znao fascinirati svojom pojavom i govorenjem slušateljstvo¹⁶ — od samog se početka vodio nerealnom iluzijom (to je poslije potvrdila povijest!) južnoslavenske ideje i zajedništva na prostorima »Med Skadrom (Škutari), Varnom i Bjelakom (Vilach)«,¹⁷ uključujući u svoju imaginarnu Iliriju uz Hrvate i Slovence, i Srbe, i Bugare, i Crnogorce, Bosance i donju Ugarsku.

Ne bismo trebali, naravno, ni trenutka posumnjati u dobre nakane Gajeve: no on je bio samo političar–pragmatičar koji je rješenje hrvatskog pitanja protiv mađarskih i austrijskih presizanja vidio u povezivanju s ostalim južnoslavenskim narodima. Njega stoga ni književnost nije zanimala kao vrsta umjetnosti sa svojim estetskim zakonitostima, već samo kao »ancilla« njegovih političkih namjera — zbog čega je i došao poslije u sukob s Vrazom i još nekim prvacima ilirskog pokreta. A sve je započelo sukobom s Antunom Mihanovićem.¹⁸

Ako je Gaj neprijeporno bio nezamjenljivi organizator koji je umio djelovati na široke mase, pa i unatoč njegovim južnoslavenskim zabludama (a u aferi s Obrenovićem i sam ih je prvi osjetio!) — realno je baš on uspio pokrenuti u puni zamah bitku za konstituiranje cjelovite i moderne hrvatske nacije — uloga je Mihanovićeve, Draškovićeve te posebice Derkosova bila presudna, možda još presudnija u formiranju nacionalne svijesti hrvatskoga čovjeka na visokoj intelektualnoj razini: i Mihanović i Derkos svojim su tekstovima, u biti programskim, još u pretpreporodno, predilirsko doba ravnopravno korespondirali s europskom romantičarskom misli onog vremena: u tom smislu oni su značajniji i od samog karizmatičkog Ljudevita Gaja.

BILJEŠKE

¹ M. Kombol, primjerice, taj period od tri desetljeća opisno naziva »Sjeverna Hrvatska uoči preporoda«, indirektno pokazujući kako u tom trenutku kakva–takva književnost postoji samo u »banskoj« Hrvatskoj (*Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb, 1945), dok većina ostalih književnih povjesničara označuju taj period tek nazivom »Književnost uoči preporoda«.

² Radi se o petojezičnom rječniku: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, dalmaticae et Ungaricae*, Venecija, 1595.

³ *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim, 1604.

⁴ *Blago jezika slovinskoga illi slovník–Dictionarium illyricum*, Lavrete, 1649 — rječnik u kome Mikalja donosi štokavske i čakavske riječi.

⁵ *Dictionar ili reči slovenske*, Graz, 1670 — kajkavski rječnik namijenjen školskoj upotrebi.

⁶ *Gazophylacium* (latinsko–hrvatski i hrvatsko–latinski rječnik), Zagreb, 1740; »riznica« s uvažavanjem svih triju dijalekata: kajkavskog, čakavskog i štokavskog.

⁷ *Lexikon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, Zagreb, 1742.

⁸ *Dizionario italiano, latino, illyrico*, Venecija, 1728; rječniku je dodana i gramatika hrvatskog jezika; građu za rječnik Della Bella preuzima od dubrovačkih i dalmatinskih pisaca 16. i 17. stoljeća, nadovezujući se na Kašićevo djelo.

⁹ Najdalje je u pojednostavnjenju latiničke grafije došao Pavao Vitezović. Na žalost, nije se sačuvao ni jedan primjerak njegove latinski pisane rasprave o reformi grafije. Ali možemo je upoznati u njegovoj latinski pisanoj knjizi *Plorantis Croatiae saecula duo* iz godine 1703, posebno u početnom poglavlju »Lectori benevolo salutem«. (Z. Vince: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, izd. MH, 1990²)

¹⁰ Ova je pjesma–prigodnica tiskana kao letak, pod nazivom »Nut novo leto! Matišin–zorja« prvi put 1831. godine u Zagrebu, objavljena i u Gajevoj *Danici*, 1835, u trećem broju, pod nazivom »Kip domovine vu početku leta 1831.«

¹¹ Pojava časopisa *Kolo* (1842) pod uredničkim vodstvom Stanka Vraza, Ljudevita Vukotinovića i Dragutina Rakovca označila je javni sukob između Gaja koji je književnost shvaćao samo kao sredstvo za političke ciljeve, i spomenutih pisaca (kao i još nekih drugih) koji su književnost doživljavali i kao umjetnost riječi.

¹² A. Mihanović od Petropolja, *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku*, Beč, 1815.

¹³ Proglas pod nazivom »Znanostih i narodnoga jezika priatelj« potpisan je: A. Mihanović od Petropolja — Hrvatin. Proglas je objavljen u Padovi, 1818.

¹⁴ *Disertacija iliti razgovori darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih*, u Karlovcu, pritiskano slovima Joana Nep. Pretnera 1832.

¹⁵ *Genius patriae super dormientibus suis filiis: seu folium patrioticum, pro incolis regnorum Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, in excitandum, excolendae linguae patriae studium a Joanne Derkoosz, Zagreb, 1832.*

¹⁶ Lj. Farkaš Vukotinović prisjeća se u svojim uspomenama: »(...) Obilnom rječitošću i bujnom fanatazijom bio je Gaj upravo rođen za izvođenje misije koja je pred našom dušom lebdila. Poput apoštola znao bi on govorom svojim upaliti slušaoca i jasnim dokazom uputiti svakoga o istini svojih tvrdnja (...)«. A A. Mažuranić, najstariji od trojice slavne braće, sjećajući se prvih susreta s Gajem, još uvijek je, makar sve to piše mnogo kasnije, pod dojmom nesvakidašnje Gajeve ličnosti: — »(...) Gaj je imao darova, kakove ima tek jedan između milijun ljudi. Neizreciva žeja za slavom i veličinom užigala ga je načinom neobičnim. Njegov mistični dapače fantastični način govora bio je prodahnut onom za nas netajnom misli, da je on izabranik božji (...)«

¹⁷ Riječ je o II. Gajevom »Proglasu« iz 1835. godine u kojem obznanjuje početak drugog tečaja *Novinah i Danice*.

¹⁸ Mihanović je Gaju ponudio za *Danicu* (1835) pjesmu »Glas oli ćut?« koja nije odgovarala Gajevim shvaćanjima jezika, i on tu pjesmu nije prihvatio za tisak. To je označilo i definitivni razlaz Mihanovića s Gajem.